Михайло КОВАЛЬЧУК

ПОРАЗКА Й ВІДСТУП ПІВДЕННОГО УГРУПОВАННЯ АРМІЇ УНР ДО РУМУНІЇ НАВЕСНІ 1919 р.

Відступ південного угруповання армії УНР під натиском більшовицьких військ до Румунії навесні 1919 р. став однією з найдраматичніших сторінок в історії другої українсько-більшовицької війни. І хоча згадки про цю військову катастрофу можна знайти в усіх без винятку працях, присвячених історії УНР доби Директорії, в історіографії бракує бодай приблизного опису тих подій. Спираючись на маловідомі спогади учасників їх і архівні документи, ми спробували відтворити цю драматичну й суперечливу сторінку історії української визвольної боротьби 1917 – 1921 рр.

У лютому 1919 р. головні сили армії УНР під ударами більшовицьких військ відступили на Правобережну Україну. Втративши Лівобережжя, українське командування прагнуло будь-що утримати за собою терен Херсонщини, аби зберегти зв'язок з десантом Антанти – французькими військами, що наприкінці 1918 р. окупували Чорноморське узбережжя і Крим. Уряд УНР покладав великі сподівання на допомогу держав Антанти в боротьбі проти більшовицької агресії. Наразі переговори з французьким командуванням були безплідними, бо французи вимагали від українського уряду зійти з позиції державної незалежності України й погодитися на федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією[1]. І хоча для керманичів УНР на чолі з С. Петлюрою ці умови були неприйнятними, надій на те, що з французами врешті вдасться порозумітися, вони не втрачали. Військове керівництво УНР також обстоювало ідею порозуміння з Антантою, бувши переконаним, що "для порятунку України потрібна негайна згода з тими, хто, так само, як і Україна, заінтересований у поваленні радянської влади"[2]. Вважалося, що 20-тисячний союзницький десант на півдні України є лише авангардом збройних сил Антанти, скерованих проти більшовиків.

Тим часом у масі української людності не було позитивного ставлення до перспективи союзу з Антантою, бо ж іще болючою була пам'ять про те, чим обернувся прихід до країни іноземних військ у 1918 р. "Чутки про згоду з Антантою викликають тривогу серед населення, яке каже, що, мабуть, знову будуть повітові старости", – такими повідомленнями рясніли інформаційні зведення з місць[3]. В армії УНР вояцька маса також не симпатизувала переговорам з Антантою. Ці настрої блискуче використовувала більшовицька пропаганда, масово розповсюджуючи дезінформацію про

підписання Директорією УНР кабальної угоди з "французькими капіталістами"[4]. "Об'єднуйтеся з нами, щоб вигнати з Чорноморського узбережжя французьких генералів та російських чорносотенних офіцерів, – закликав більшовицький уряд вояків армії УНР. – Хай живе Всеукраїнська радянська влада! Хай живе єднання робітників і селян України, Бессарабії, Галичини й Буковини! Хай живе всесвітня комуністична революція!"[5]

Більшовицька пропаганда знаходила сприятливий ґрунт у військах УНР, що складалися здебільшого з колишніх повстанських формувань, утворених під час Протигетьманського повстання. Складні соціальні й політичні суперечності, що роздирали країну після повалення гетьманату, повною мірою відбилися і на настроях армії: мобілізовані до її лав селяни й робітники не хотіли битися проти більшовиків, уявляючи "радянську владу" насамперед як цілковиту протилежність гетьманському правлінню. Відтак, якщо засновані ще за часів Центральної Ради Січові стрільці й Запорізький корпус зберігали боєздатність, маючи вишколені старшинські кадри, то створені наприкінці 1918 р. формування були вкрай ненадійними й часто переходили на бік більшовиків. Утім невиробленість політичної платформи Директорії УНР, поширення симпатій до радянських гасел серед значної частини населення деморалізували й найстійкіших старшин та вояків. "Деморалізація війська набрала в той час таких розмірів, що порушення й невиконання бойових наказів з боку цілих частин було звичайним явищем... – згадував начальник оперативного відділу штабу Східного фронту полковник О. Решке. – Постійна відсутність зв'язку з підгрупами й окремими частинами, що було наслідком роботи ворога, а також наслідком роботи місцевих більшовиків серед селянства, яке вороже ставилося до нашої армії, разом з іншими були загальними причинами, що змушували нашу армію до відвороту"[6]. Підточувала боєздатність української армії й сумнозвісна отаманщина – порушення багатьма командирами військової дисципліни й субординації, відмова підпорядковуватися вищому командуванню тощо.

Від дезорганізації особливо потерпали частини Південно-Східної групи армії УНР, розташовані поблизу зони французької окупації. На початку березня 1919 р. тритисячна Південно-Східна група займала район Бірзула – Голта – Ананьїв, якому загрожували з північного сходу більшовицькі війська. Група складалася з напівпартизанських загонів північної Херсонщини й Катеринославщини, поповнених рештками людських кадрів 3-го Херсонського й 6-го Полтавського корпусів[7]. У цих частинах ширилося дезертирство, виникали заворушення, що переростали у відкриті виступи проти Директорії УНР. Так, наприкінці лютого Слобідський кінний загін сотника Кіршула підняв повстання й спільно з місцевими більшовиками атакував Бірзулу, намагаючись захопити штаб Південно-Східної групи[8]. З березня частина вояків полку отамана Самокиша перейшла на бік біль-

шовиків. 5 березня повсталі селяни захопили Балту. Більшовицького повстання побоювалися в Голті[9]. "В тилу фронту во всіх селах – місцеві більшовики, котрі скупчились в значній чисельності отряди, з якими поки справлялись, але ж з великим трудом. Повстання місцевих більшовиків в районі групи поширюється..." – доповідав командувач Південно-Східної групи отаман Т. Янів до штабу Дієвої армії УНР[10].

Переформуванню загонів Південно-Східної групи в частини регулярної армії перешкоджала гостра нестача командних кадрів. Сам 31-річний отаман Т. Янів мав лише звання підстаршини австро-угорської армії і навряд чи підходив для вищої командної посади. Наказний отаман армії УНР генерал О. Греків, що призначив Т. Янова командувачем, згадував про нього як про "людину малоосвічену у військовому відношенні, але зате дуже сміливу, що вміла володіти вояцькими масами"[11]. Проте сам Янів, за іншими даними, доволі скептично оцінював своє "отаманство"[12]. За спогадами інспектора з національно-культурних справ Південно-Східної групи Ф. Мелешка, Янів зовсім не відповідав своїй посаді через цілковиту некомпетентність у військовій справі[13]. До цього додавалося ще й особисте боягузтво, виявлене молодим командувачем під час боїв з повстанцями[14]. За цих умов управління військами фактично здійснював начальник штабу Південно-Східної групи, підполковник В. Змієнко – кадровий старшина-генштабіст і учасник українського руху ще з 1917 р.[15] Цілком адекватно оцінюючи власні військові здібності, отаман Янів не втручався в оперативні розпорядження свого начальника штабу.

Командні посади в частинах Південно-Східної групи також здебільшого обіймали люди без належної військової освіти, що самотужки створили імпровізовані загони й не мали надмірного бажання підпорядковуватися хай би там кому. Найодіознішим серед таких командирів уважали Ю. Божка – отамана Запорізької Січі, сформованої з катеринославських студентів і залізничної варти[16]. Перебуваючи в районі Балти, Запорізька Січ брала участь у придушенні місцевих більшовицьких виступів, але її командир не визнавав над собою жодної влади[17]. Це було типовим для Південно-Східної групи, що в цілому являла собою дуже слабку військову силу й ледве чи могла витримати натиск більшовицьких військ.

Неспроможні були прикрити південний напрямок від ворожого наступу й війська Східного фронту армії УНР, що на початку березня 1919 р. захищали відтинок Житомир – Жмеринка. На цьому фронті після виведення в запілля корпусу Січових стрільців залишилися слабкі й неорганізовані війська. Вони не мали надійних і досвідчених командних кадрів і були чутливі до більшовицької агітації. Подекуди частини відмовлялися виконувати накази командування, кидали зброю або й переходили на бік більшовиків[18]. Командувач фронту отаман С. Хилобоченко виявився абсолютно нездатним подолати деморалізацію й організувати опір суп-

ротивникові. “Більшовиків мало, але наші сили зовсім не тримаються, наступ почати майже неможливо, при слові «наступ» всі командири в один голос заявляють, що ніхто в наступ не піде...” – з розпачем констатував начальник штабу Східного фронту полковник Є. Мєшковський[19]. Поступово п’ятитисячна група військ Східного фронту відступала на захід під ударами більшовицьких частин.

За цих умов на початку березня 1919 р. єдиною серйозною військовою силою на південному напрямку був розташований у районі Тальне – Умань – Христинівка Запорізький корпус (6,5 тис. багнетів)[20]. Незважаючи на відступ з Лівобережної України, запорожці зберігали високу боєздатність, що й продемонстрували у запеклих боях з більшовиками поблизу Шполи[21]. Формально Запорізький корпус було підпорядковано командуванню Південно-Східної групи, але накази запорожці отримували безпосередньо зі ставки Головної команди армії УНР. Проте, незважаючи на боєздатність частин, запорожці теж мали серйозні проблеми з найвищим командним складом. Ще в січні 1919 р. командира корпусу полковника П. Болбочана усунув з посади й заарештував за політичними звинуваченнями командир гайдамацького полку отаман О. Волох. Невдовзі Волох через хворобу мусив передати командування запорожцями прибулому зі ставки полковникові П. Ліпку. Та коли виявилося, що той під час Протигетьманського повстання бився в лавах гетьманців проти військ Директорії УНР, його також заарештували. Після цього інспектор з національно-культурних справ Запорізького корпусу М. Данченко перебрав керівництво корпусом до своїх рук[22]. Учитель з фаху, у недалекому минулому молодший офіцер російської армії й організатор повстанського руху проти гетьманату на Київщині, Данченко не виявляв особливого хисту до військової справи, цікавлячись колекціонуванням старовинної зброї більше, аніж керівництвом військами[23]. Очевидна неспроможність командира корпусу виконувати свої обов’язки доповнювалася цілковитою некомпетентністю його начальника штабу – молодого підстаршини австро-угорської служби Рогатиновича, що опинився в армії УНР випадково й іменував себе сотником[24]. Значною мірою уся праця штабу трималася на одному з найдосвідченіших його співробітників, полковникові Генштабу М. Воскобійникові. Генерала О. Поджіо, що з наказу Головної команди мав очолити Запорізький корпус, М. Данченко призначив лише своїм помічником. Некомпетентність керівництва, чвари командирів у боротьбі за посади вкрай негативно відбилися на настроях і боєздатності рядових вояків.

Більшовицькі війська вже на початку березня 1919 р. розгорнули наступ з району Катеринослав – Олександрівськ на Чорноморське узбережжя, зайняте французькими й грецькими частинами. На Миколаїв і Херсон, безпосередньо проти союзницького десанту, наступала сформова-

на з повстанських загонів отамана Григор'єва 1-ша бригада Задніпровської більшовицької дивізії (3 тис. багнетів). З району Черкаси – Сміла більшовицька 2-га повстанська дивізія (7 тис. багнетів) атакувала Запорізький корпус, намагаючись відрізати десант Антанти від української армії[25]. Водночас 1-ша Українська більшовицька дивізія (11 тис. багнетів) розгорнула наступ з Київщини проти основних сил армії УНР, прагнучи відкинути їх на захід і ударом свого лівого крила на Вінницю – Жмеринку зайти в запілля всьому південному угрупованню української армії.

Попри те, що в разі успіху більшовики цілком могли оточити й знищити Запорізький корпус і Південно-Східну групу армії УНР, українське командування не збиралося відтягувати ці війська на захід, бо такий крок відкривав би перед більшовиками прямий шлях для наступу на Одесу. Наказний отаман армії УНР генерал О. Греків, якому недоброзичливці закидали російське походження й брак українського патріотизму, був переконаним прихильником союзу з Антантою. Дарма що переговори з французьким командуванням видавалися дедалі безперспективнішими, О. Греків 5 березня наказав Південно-Східній групі базуватися своїми тиловими установами на південь. Запорізький корпус дістав завдання обороняти фронт Тиврів – Дашів – Тальне – Новоархангельськ, а Південно-Східна група – боронити відтинок Добрянка – Голта[26].

З наближенням більшовицьких військ пожвавили свою діяльність повстанські загони в запіллі Південно-Східної групи. 2 березня "командувач повстанських військ Херсонщини" Попов отримав від червоного командування наказ дезорганізувати залізничне сполучення Жмеринка – Одеса[27]. Безпосередньо в розпорядженні "командувача" було не більш як 600 озброєних повстанців, однак на Херсонщині не бракувало й інших повстанських загонів, що чинили напади на частини армії УНР. Так, 5 березня Катеринославський полк Січових стрільців отамана Самокиша мав бій з повстанцями в районі Кодими, 9 березня Запорізька Січ отамана Ю. Божка після тривалих боїв очистила ст. Балта від місцевих повстанців[28]. У районі ст. Помічна збільшовичені повстанські загони навіть об'єдналися в 1-й Зведений Український полк і підпорядкувалися командуванню більшовицької 2-ї повстанської дивізії. Уже 6 березня цей полк під ст. Помічна змусив відступити Голтянський загін Південно-Східної групи армії УНР, а вранці 7 березня захопив Голту[29]. До речі, значну частину повстанців становили молдавани, що прагнули за допомогою Червоної армії визволити Бессарабію від румунської окупації[30].

Наступ червоних військ проти союзницького десанту був успішним. 8 березня 1919 р. загони Григор'єва здобули Херсон, а 14 березня – Миколаїв[31]. Французькі війська не надто охоче билися з більшовиками, що відразу ж розвіяло міф про непереможність їх. Діставши звістки про падіння Херсона, Головний отаман військ УНР С. Петлюра наказав ота-

манові Т. Янову під прикриттям Запорізького корпусу відтягнути частини Південно-Східної групи з району Балта – Бірзула до Жмеринки. Але наказний отаман генерал О. Греків, що саме перебував в Одесі як учасник переговорів з французьким командуванням, своєю владою скасував цей наказ. Уважаючи неприпустимим відкривати більшовикам шлях на Одесу, Греків наказав Янову відбити в супротивника Голту[32]. У штабі Південно-Східної групи це викликало протести. "В той час, коли всі фронти мають у себе тил, доручена мені Південно-Східна група завдяки політичним обставинам фактично не має комунікаційного шляху, не має куди евакуювати хворих та ранених і в випадку залишення Жмеринки буде в критичнім становищі, – доповідав Янів Грекову 17 березня 1919 р. – Фактично військова згода з Антантою досі не дала ні жодного реального наслідку..." Командувач Південно-Східної групи прохав або укласти нарешті союз з Антантою й міцно встановити запілля групи на Одесу – Тирасполь, або ж узагалі покинути район Ананьїв – Бірзула – Рибниця – Балта й відтягнути Південно-Східну групу на Жмеринку – Вапнярку – Липовець[33]. Проте наказний отаман залишився при своїй думці. Перебуваючи в Одесі за дорученням Директорії УНР, він напівприватно давав зрозуміти французам, що готовий очолити новий, поступливіший у переговорах із союзниками український уряд.

Як уже згадувалося, більшовицькі війська водночас розгорнули наступ на Умань – Христинівку, аби відрізати армію УНР від десанту Антанти. Проти Запорізького корпусу, що захищав цей відтинок фронту, було кинуто 2-гу бригаду 2-ї повстанської більшовицької дивізії (1-ша бригада брала участь у наступові червоних військ на Вінницю)[34]. 6 березня більшовицькі частини з боєм захопили Тальне, примусивши відступати Харківський Слобідський кіш отамана І. Кобзи. 7 березня ворог почав наступ безпосередньо на район Умань – Христинівка, який обороняли частини 2-ї Запорізької Республіканської дивізії[35]. У ці дні в Запорізькому корпусові сталася чергова зміна командування – одужавши після тифу, 11 березня на фронт повернувся отаман О. Волох. Цього разу М. Данченко мусив здати посаду й був призначений заступником командира корпусу. Перебравши командування на ст. Христинівка, отаман О. Волох негайно виїхав до ст. Зятківці поблизу Гайсина, куди слідом переїхав і штаб Запорізького корпусу[36]. Одразу після цього на фронт було викликано 3-й гайдамацький полк (500 багнетів) зі складу 1-ї Запорізької дивізії, що перебував на відпочинку в Проскурові[37].

11 березня 7-й більшовицький полк захопив ст. Монастирище, відтак виникла загроза флангового прориву в запілля Запорізького корпусу. Запорожці були змушені відступати й перегруповуватися, що дало змогу 8-му більшовицькому полку зайняти 12 березня ст. Христинівку, а наступного дня – Умань[38]. У штабі червоного командування це роз-

цінили як значний успіх. 2-га бригада отримала наказ вийти на лінію Христинівка – Монастирище й допомогти більшовицьким військам у наступі на Вінницю, після чого вся 2-га повстанська дивізія мала зосередитись у районі Рибниця – Балта – Ольгопіль для удару на Кишинів[39]. Більшовицьке керівництво вже марило "визволенням" Бессарабії і вступом Червоної армії у зруйновану світовою війною Румунію й охоплену революцією Угорщину. Звичайно, щоб здійснити ці задуми, потрібно було остаточно зламати опір Запорізького корпусу й ліквідувати десант Антанти на Чорноморському узбережжі.

Та українське командування прагнуло за будь-яку ціну повернути христинівський залізничний вузол, цілком слушно побоюючись, що інакше більшовики матимуть повну змогу вільно перекидати підкріплення на Козятин[40]. Саме тому за христинівський залізничний вузол не вщухали запеклі бої, основний тягар яких виніс 2-й Запорізький ім. І. Мазепи полк[41]. Станція кілька разів переходила з рук у руки. Нарешті, 16 березня 2-й Мазепинський полк захопив Теплик, а наступного дня 1-й Дорошенківський полк витіснив супротивника зі ст. Розкошівки. На Умань було вислано Окремий Республіканський кінний полк, який і зайняв місто 18 березня[42]. Того ж дня запорожці здобули Христинівку й Гранів. Більшовицькі частини, замість просуватися на Балту – Бірзулу, безладно відступали на Поташ і Тальне[43].

Однак успіхи Запорізького корпусу було перекреслено черговими невдачами на Східному фронті армії УНР. Слабкі війська Східного фронту не могли стримати натиск чисельніших сил 1-ї Української більшовицької дивізії й швидко відкочувалися на захід. Ситуацію на Східному фронті, що розпадався під ворожими ударами, не врятувало й призначення новим командувачем генерала Ф. Колодія, якому спішно підпорядкували Запорізький корпус. Наступного дня після здобуття запорожцями Умані й Христинівки південна група військ Східного фронту після короткої сутички здала Калинівку, відкривши цим ворогові шлях на Вінницю[44]. У штабі Запорізького корпусу саме розглядали можливість перегрупування частин і відступу до району Бершадь – Гайсин – Липовець, коли стало відомо про остаточну катастрофу Східного фронту[45]. 18 березня червоні зайняли залишену без бою українськими військами Вінницю, а 19 березня вступили до Жмеринки, де захопили близько 1 тис. полонених і значні запаси військового майна (200 гармат, 100 кулеметів, 5 тис. рушниць тощо)[46].

Генерал Ф. Колодій був безсилий виконати наказ ставки про негайну ліквідацію ворожого прориву. Після втрати Жмеринки штаб фронту переїхав на ст. Вапнярку, у його розпорядженні лишалися тільки рештки розбитої південної групи військ Східного фронту. "У своєму тилу сил не маю, як не маю взагалі військ, а лише недисципліновані банди з дуже поганим

з військового боку складом старшин, з яких більшість кустарі військової справи, до того ж багато з них ще й шкурники, – доповідав начальник штабу фронту полковник Є. Мєшковський генералові О. Грекову. – З таким військом, переконаний, не лише неможливо перейти в наступ, але й вести оборону, бо до пасивної оборони козацтво групи ще менше здатне, аніж для штурму окопів"[47]. Після поразки під Вінницею – Жмеринкою війська Східного фронту фактично перестали існувати як бойова сила. Командування армії УНР спішно почало перекидати на фронт тритисячний корпус Січових стрільців.

Захоплення Жмеринки більшовиками розірвало зв'язок між основними силами армії УНР, зосередженими на Волині й Поділлі, і її південним угрупованням (Запорізький корпус, Південно-Східна група, рештки південної групи Східного фронту). Було перервано й залізничне сполучення з Одесою, що порушувало сталий зв'язок уряду УНР з десантом Антанти й унеможливило заплановану особисту зустріч Головного отамана С. Петлюри з французьким генералом д'Ансельмом на ст. Бірзула[48]. Прорив під Жмеринкою відкрив ворогові шлях для удару в запілля Запорізького корпусу. Коли вранці 20 березня 2-га повстанська більшовицька дивізія вже в силі двох бригад повела наступ на Умань – Христинівку, запорожці, знекровлені попередніми боями й пригнічені звістками про загрозу оточення, не могли довго утримувати позиції. 21 березня супротивник знову захопив Христинівку[49]. Водночас частини 1-ї Української більшовицької дивізії за допомогою повстанців зайняли Могилів-Подільський, довершивши оточення південного угруповання української армії[50]. Становище військ УНР у районі Вапнярка – Умань – Балта стало критичним. "Кліщі, у які потрапив Запорізький корпус петлюрівців, невблаганно стискалися", – згадував більшовицький командувач В. Антонов-Овсієнко[51].

Відступ до району Рахни – Вапнярка решток розбитих частин південної групи Східного фронту вніс сум'яття й деморалізацію в запілля Запорізького корпусу. "Без якогось більшого натиску з боку ворога ми, починаючи від Жмеринки, залишали одну залізничну станцію за другою, – згадував учасник цього відступу. – Кожному ставало ясно, що коли не зайдуть якісь зміни, коли й надалі так піде, то за тиждень-другий наша група буде втиснена в трикутник Дністер – Чорне море..."[52] Серед старшин і вояків, що відкрито звинувачували командування у військових поразках і здачі Жмеринки, почалися заворушення. Кінний полк ім. М. Залізняка, ударний полк отамана С. Голуба та деякі інші частини відмовилися виконувати накази генерала Ф. Колодія до приїзду на фронт командира Запорізького корпусу отамана О. Волоха – тільки йому вони готові були підпорядкуватися[53].

Однак у Запорізькому корпусі в цей час також було неспокійно. До цього спричинилися не лише звістки про катастрофу під Жмеринкою,

а й діяльність О. Волоха на посаді командира корпусу. Якщо переважна більшість запорізьких командирів були запеклими ворогами більшовизму, то колишній командир гайдамацького полку, повернувшись до корпусу, почав відверто висловлювати сумніви в доцільності боротися далі з більшовиками. Найдивовижнішим було те, що сам О. Волох ще недавно, за часів Центральної Ради, мав стійку репутацію непримиренного борця проти більшовизму – бився проти червоних з початку українсько-більшовицької війни, командував куренем у сформованому С. Петлюрою Гайдамацькому коші Слобідської України, особисто брав участь у знаменитому штурмі повсталого київського Арсеналу в лютому 1918 р. Саме відтоді О. Волох був добре знайомий з С. Петлюрою, який цінував його як самовідданого борця за національну ідею[54]. Як виглядає, репресії і каральні експедиції за гетьманського правління, що провадилися під маркою Української держави, дуже серйозно змінили політичний світогляд Волоха. Гасло радянської влади, принесене в 1917 р. з Росії на вістрях багнетів і таке популярне в Україні після гетьманських репресій, здавалося привабливим засобом розв'язати складні соціальні суперечності. До того ж, О. Волох просто не сприймав переговорів Директорії УНР з Антантою, що дискредитували українську владу перед населенням власної країни і загрожували повторенням іноземної окупації. Повстання проти Директорії на початку 1919 р. остаточно переконали Волоха в доконечній потребі відмовитися од суто національних гасел і визнати принцип радянської влади. Особиста хоробрість і здатність впливати на вояцьку масу дали змогу Волохові згуртувати біля себе однодумців, переважно старшин 3-го гайдамацького полку (Ліневський, Маслов, Волощенко та ін.)[55]. Національна ідея в діяльності цих старшин армії УНР почала поступатися пропаганді соціального визволення. Навіть за відсутності О. Волоха в Запорізькому корпусі, як писав М. Середа, "до старшин дійшли чутки про якусь агітаційну працю, яку оточення Волоха провадило серед козаків, однак доказів вони не мали"[56]. А коли Волох повернувся до корпусу, деякі старшини й вояки гайдамацького полку почали відкрито говорити про переворот[57]. Жорсткі дії О. Волоха щодо своїх опонентів (арешт співробітника штабу корпусу сотника М. Гавришка, який відмовився працювати з новим командиром[58]) справді давали підстави підозрювати його в намірах утягнути війська в якусь політичну авантюру.

19 березня до ст. Вапнярка, де містився штаб Східного фронту, з доручення отамана О. Волоха прибули його помічник генерал О. Поджіо, новопризначений начальник штабу Запорізького корпусу сотник О. Стефанів та отаман Волощенко (колишній курінний командир 3-го гайдамацького полку). Усі троє під час зустрічі з генералом Ф. Колодієм стали переконувати його, що Запорізький корпус не може підпорядковуватись деморалізованим, розбитим військам Східного фронту. Проте і Колодій від-

мовився підлягати запорізькому командуванню, покликаючись на те, що наказом зі штабу армії саме його, а не Волоха призначено командувачем об'єднаної південної групи[59]. Так ні про що і не домовившись, представники Запорізького корпусу залишили вагон штабу Східного фронту. Перш ніж від'їхати, генерал Поджіо й сотник Стефанів у присутності отаманів Волощенка й Данченка поінформували про останні події на фронті командира Харківського Слобідського коша отамана І. Кобзу, що виконував обов'язки начальника залоги Вапнярки. Як згадував Кобза, обидва співрозмовники намагалися переконати його "в необхідності завести в себе на Вкраїні більшовицький лад під назвою Радянської України, посилаючись на те, що стан дуже тяжкий, армія дезорганізована, населення як до нас, так і до нашого уряду ставиться неприхильно і вороже, що матеріальних коштів для армії нема, що нема зв'язку з нашим урядом і що, накінець, сам уряд веде досить непевну і невідповідну сучасному менту політику і що Директорія сама по собі зникла"[60].

20 березня генерал Ф. Колодій видав наказ, яким повідомив війська про об'єднання під своєю командою південної групи Східного фронту, Запорізького корпусу й Катеринославського коша (малися на увазі частини, що входили до складу Південно-Східної групи)[61]. Але події в Запорізькому корпусі вже розвивалися за власним сценарієм. Того самого дня О. Волох скликав нараду командного складу корпусу, на якій заявив, що становище запорожців безнадійне, і повідомив про розпад уряду УНР. Він підкреслив загрозу цілковитого оточення, безперспективність подальшої орієнтації на Антанту, а також нагальну потребу розпочати переговори з більшовиками, щоб припинити братовбивчу війну. Волох повідомив, що до більшовицького командування вже вислано делегацію (насправді це не відповідало дійсності)[62]. Запорізькі командири зустріли ці звістки зі змішаними почуттями подиву й розгубленості, але після повернення до частин на них чекав ще один прикрий сюрприз – серед вояків уже розповсюджувалася відозва "комітету козаків Української республіканської армії" із закликом визнавати радянську владу[63].

Не маючи зв'язку з урядовим центром (румунська влада відмовилася пропускати українських кур'єрів через Бессарабію), годі було перевірити вірогідність тверджень про розпад Директорії[64]. До того ж, 21 березня наспіла звістка, що в Угорщині проголошено радянську владу. Здавалося, виснаженим, розпорошеним і відрізаним од своїх основних сил українським військам не спинити тріумфальної ходи більшовизму. В усякому разі, прихильники визнання радянської влади саме так і вважали. Уранці 21 березня на ст. Зятківці відбулася ще одна нарада з участю отаманів О. Волоха, О. Поджіо, Волощенка, М. Воскобійника, М. Данченка, П. Ліпка, О. Стефанова, більшості командирів запорізьких полків і начальника штабу Східного фронту полковника Є. Мєшковського[65]. Присутні

О. Загродський

Є. Мєшковський

дуже швидко збагнули, навіщо вагон, у якому йшла нарада, оточили гайдамаки. О. Волох і М. Данченко повідомили, що будь-який зв'язок з урядом і командуванням утрачено, а війська УНР на київському напрямку зазнали поразки й відступають[66]. Після цього Волох запропонував запорізьким командирам підписати універсал про визнання радянської влади. Очевидно, саме завдяки присутності озброєних гайдамаків універсал підписали майже всі учасники наради, за винятком Є. Мєшковського й М. Воскобійника[67]. Присутні на нараді командири були переважно ветеранами національно-визвольної боротьби й прагнули лише вирватися з-під влади Волоха, щоб якомога швидше повернутися до своїх частин. "Нарешті листа дійшла до мене. Ні секунди не намислюючись, я підписав, – згадував командир 1-ї Запорізької дивізії отаман О. Загродський. – От[аман] Волох, що сидів біля мене, запитав: «І ти підписав?» На це я відповів йому гайдамацьким стилем: «Ти думаєш, що я дурніше від тебе?»... Волохові це сподобалось. Список почав кружляти до підпису далі, але мене вже не цікавило, хто його підписав. Я чекав на закінчення цієї комедії, щоб дістатися до коня"[68].

Текст підписаного запорізькими командирами документа О. Волох негайно розіслав у війська. Наводимо його тут:

"Універсал

Запорізького корпусу до народу Українського

Народе Український! Ти скинув ярмо царя, скинув зрадника гетьмана Скоропадського, але народ наш не прийшов до ладу й спокою. В сучасний мент, тяжкий, відповідальний мент, коли Україну роздирають на частини чужинці, коли примушують битись один проти другого, нашою кров'ю, на наших кістках хочуть збудувати собі щасливе життя, годуватись хлібом від праці нашої, в цей відповідальний мент, коли в Українській Народній Республіці влади на місцях немає, ми, запорожці, нащадки вільного козацтва України, оголошуєм законною владою на Україні Ради селянських і робітничих депутатів, котрих будемо підтримувати зі зброєю до загину.

Вся земля без викупу переходе до трудового люду.

Ми, запорожці, певні в тому, що від цього часу ніхто на поведе нас, українців, одного проти другого, брата проти брата.

Ради селянських і робітничих депутатів з'єднають нас у велику сім'ю для боротьби з чужинцями-імперіалістами.

Народе Український! Пам'ятай, що вся влада в руках твоїх. Ти великий господар на своїй землі, і від тебе залежить вся твоя воля, твій спокій і добробут.

Розберись же, Народе Український! Хто твій ворог: чи ті українці, котрі зараз зі зброєю в руках ллють свою кров за рідний край, чи ті, котрі приходять на Україну, щоб забрати хліб та усе твоє добро.

Народе Український! Народе, на Україні сущий! Тепер ви всі вільні і рівні!

Нехай живе вільна, незалежна ні від кого Українська Соціалістична Республіка Рад селянських та робітничих депутатів.

21 березня 1919 року. Дієва армія. Іменем запорожців отаман Омелько Волох. Командир запорожців отаман Поджіо. Заступник командира отаман Данченко. Ствердив отаман Волощенко"[69].

Видавши такий універсал, О. Волох одразу ж вислав на фронт делегацію на чолі із сотником О. Стефановим, що мала розпочати переговори з більшовиками про перемир'я[70]. Сам командир корпусу в супроводі полковника М. Крата виїхав на ст. Бірзула, щоб зв'язатися телеграфом з Одесою, де на той час перебував товариш міністра закордонних справ УНР С. Бачинський[71]. Проте розмова з урядовим представником не вдалася: Бачинський, довідавшись про універсал, відмовився визнати Волоха командувачем південної групи армії УНР і своєю владою призначив ним отамана Т. Янова[72]. А коли невдоволений О. Волох повернувся з Бірзули до штабу Запорізького корпусу, на нього вже чекав сотник О. Стефанів з іще однією неприємною звісткою: більшовики відмовилися вести переговори й ультимативно зажадали цілковитої капітуляції українських військ.

Військовий підрозділ, що супроводжував делегацію, потрапив у полон, а самому Стефанову ледве вдалося повернутися до штабу Запорізького корпусу.

Отже, питання про відносини з більшовиками залишалося відкритим. Разом з тим після видання Волохом універсалу втримати фронт було вже неможливо. Штаб Запорізького корпусу не співчував авантюрі з визнанням радянської влади; військам було наказано готуватися до відступу на Роздільну[73]. Запорізькі командири не збиралися підтримувати універсал. "Всі команданти мусили цей універсал підписати, але повертаючись до Тростянця з от[аманом] Осмоловським (командиром 2-ї Запорізької Республіканської дивізії. – *М. К.*), вирішили ранком вирушити на Балту, тим самим порвавши з корпусом, – згадував командир 2-го Мазепинського полку полковник І. Дубовий. – Не встиг прийти універсал, підписаний командантами, як дивізія в складі мазепинців, наливайківців, богунців вирушила в напрямок на Балту"[74]. На позиціях залишилися тільки 1-й Республіканський і 3-й гайдамацький полки. Зрозуміло, що в такому складі Запорізький корпус не міг стримувати супротивника. 22 березня частини 2-ї повстанської більшовицької дивізії захопили Умань. З перемінним успіхом точилися бої за ст. Христинівку, яку більшовикам удалося остаточно закріпити за собою 24 березня. Того ж дня ворог захопив Гайсин, відтіснивши українські частини на південь[75].

Очищення Запорізьким корпусом відтинку Умань – Христинівка відбувалося саме тоді, коли сильний контрнаступ Січових стрільців і Північної групи армії УНР на Волині примусив більшовиків перекидати свої частини з вапнярського напрямку на козятинський. Більшовицька 2-га дивізія отримала наказ "за найкоротший час ліквідувати Вапнярську групу супротивника й вільні частини негайно перекинути до Жмеринки, Калинівки та Козятина..."[76] Однак навіть при цьому червоне командування зовсім не сподівалося на легку ліквідацію зосереджених у районі Вапнярка – Умань українських частин.

Водночас розповсюдження виданого Волохом універсалу спричинило події, яких, мабуть, не передбачав і сам отаман. 22 березня у Вапнярці під впливом універсалу виник революційний комітет Південно-Західної області УНР. Ревком складався з 15 осіб – співробітників політичного відділу штабу Східного фронту, старшин, представників місцевої української адміністрації, робітників та селян[77]. Головою ревкому став галичанин Рибак, секретарем – Мельник, членами – Драпалюк, Ю. Ярослав, Цимбал, П. Левченко, І. Садовський, отаман Ю. Липницький та ін.[78] 23 березня ревком видав декларацію, у якій повідомив населення й українські війська, що Директорія УНР та її уряд припинили існування. На підвладних ревкомові теренах проголошувалася влада Української Радянської Соціалістичної Республіки з усіма її атрибута-

ми: боротьбою з "імперіалістичними силами" й "контрреволюційними елементами" та організацією української народної соціалістичної армії. Військам було наказано "залишатися на своїх місцях, продовжувати працю на користь незалежної Української Радянської Республіки"[79]. Командувачем "українських радянських військ" ревком призначив генерала Ф. Колодія. Коли отаман Волощенко й сотник Стефанів, які 23 березня терміново прибули до Вапнярки зі штабу Запорізького корпусу, довідалися про це призначення, їхньому обуренню не було меж – адже універсал видав отаман Волох, а командувачем знову ставав генерал Колодій[80], який прийняв призначення. Ось що згадував один зі старшин про нараду, скликану в штабі Східного фронту: "Коли вже зібралися всі запрошені, ген[ерал] Колодій забрав слово і пояснив, що, в порозумінні з деякими командантами частин, у них виникла думка, чи не доцільно було б нав'язати контакт з більшовиками і до якогось часу передатися їм, вимовивши в них, щоб залишили нас у складі своєї армії як бойову одиницю. Вони, мовляв, напевно будуть ліквідувати наші головні сили, і ми, вибравши влучний момент, вдаримо по них цілим кулаком і перейдемо до наших головних сил"[81].

Спроби Волощенка й Стефанова вмовити Колодія передати командування Волохові нічого не дали. Присутній при цій розмові І. Кобза згадував: "Отаман Колодій знов пред'явив нам розпорядження Головного командування військ Народної Української Республіки і наказ ревкому про призначення його головнокомандуючим. Ні Волощенко, ні Стефанів з цим рахуватись не хотіли, а тільки доказували, що Радянську Республіку оголосили вони, і тому головнокомандуючим повинен бути Волох. Колодій принципово на передачу командування погоджувався, але тільки посилався на формальності"[82]. Зважуючи можливість ужиття сили, Стефанів і Волощенко спробували були переконати й членів ревкому переглянути своє рішення щодо призначення командувача. Але Рибак та його колеги заявили представникам Волоха, що саме ревком є найвищою владою. Не знайшовши на це іншої відповіді, окрім погроз, Волощенко й Стефанів викликали до Вапнярки самого отамана Волоха. Пізно ввечері 23 березня командир Запорізького корпусу в супроводі Данченка й гайдамацьких старшин прибув на засідання вапнярського ревкому. Присутність озброєних вояків і цього разу виявилася надзвичайно впливовим аргументом. Як згадував Кобза, "отаман Волох в довгих своїх промовах знов докоряв ревком і висловлював погрозу, його підтримували з промовою отамани Данченко, Поджіо, Волощенко та інші з його свити. Ревком стояв на своєму, хоч і почував себе досить заляканим. Під кінець ревком дав слово Волохові переглянуть завтра питання про призначення головнокомандуючого"[83].

24 березня ревком Південно-Західної області УНР видав наказ, призначивши отамана О. Волоха командувачем "українських радянських

військ”[84]. Для невтаємничених у позалаштункові деталі цього призначення розіграли справжню виставу, де знайшлося місце навіть патетиці. “Отаман Волох... коли він довідався про своє таке високе призначення, через зворушення слова вимовити не міг, – згадував полковник Д. Антончук. – Заспокоївшись, він виголосив тут же в комітеті промову, в якій присягався й далі вірно служити самостійній Україні. Про свою згоду перебрати команду от[аман] Волох склав ще й на письмі відповідну заяву”[85]. Після цього, зазначав І. Кобза, “апарат ревкому, як нового уряду, заработав вовсю, а вище командування користувалось його іменем і було з ревкомом в безпосередніх зносинах, являючись щоденно на засідання ревкому в особі Волощенка, Стефанова, а частенько й Волоха...”[86]

Голова ревкому Рибак відправив радіограму в Київ на ім’я відомого комуністичного діяча, галичанина М. Барана, якого прохав виступити посередником у переговорах з більшовицьким керівництвом. Занепокоєним командирам ревкомівці пояснили, що це лише тактичний маневр, аби виграти час, зв’язатися з урядом УНР, перегрупувати війська і далі вести військові операції[87]. Однак у багатьох старшин і вояків такі дії викликали підозру щодо справжніх намірів О. Волоха та ревкому. “Оскільки Волох свого часу був протеже самого Головного отамана, ми не знали, що робити і які висновки з цього виводити”, – згадував начальник санітарної служби 1-ї запасної бригади Південно-Східної групи[88]. Подекуди старшини й вояки відмовлялися визнавати універсал Волоха й декрети вапнярського ревкому[89]. 2-й Чорноморський полк, довідавшись про переговори з більшовиками, покинув фронт і подався до Бендер (де його роззброїли румунські війська)[90]. Траплялися й випадки, коли менш стійкі частини висловлювали підтримку діяльності ревкому. Зокрема прорадянські настрої були помітними серед вояків загону ім. С. Петлюри. Бійці Звенигородського полку, обстоюючи радянські гасла, мали навіть збройні сутички із Запорізьким полком ім. Я. Кармелюка[91]. Серед запорожців прихильними до ідеї перейти на бік більшовиків здебільшого були лише новобранці й мобілізовані, яких мало що пов’язувало з армією УНР.

Від імені старшин і вояків Південно-Східної групи телеграму про визнання універсалу надіслав О. Волохові отаман Т. Янів[92]. Однак за своєю бойовою вартістю Південно-Східна група тоді ненабагато перевищувала розбиті війська генерала Ф. Колодія. Наприкінці березня 1919 р. натиск супротивника на її частини значно посилився. Більшовицькі загони Григор’єва наближалися до Одеси, а червоні формування отамана Ткаченка (колишній 1-й Український зведений полк, перейменований на Вознесенський зведений загін) – до Балти. Залізничне сполучення Бірзула – Роздільна дезорганізували місцеві повстанські загони[93]. Партизанська “Південна радянська армія” з наказу більшовицького командування мала просуватися до району Кишинів – Бендери –

Тирасполь[94]. "2-га Південна радянська армія" не припиняла нападів на частини Південно-Східної групи армії УНР поблизу Ананьєва.

На цей час отаман О. Волох фактично втратив реальне керівництво Запорізьким корпусом, основні сили якого (за винятком Республіканського й гайдамацького полків) поступово відтягувалися до району Балта – Бірзула. "В м. Чечельнику на цукроварні от[аман] Загродський зібрав нараду командирів полків; на нараду прибули і командири полків 2-ї Запорізької дивізії, а також начштабу полковник Крат, – згадував учасник подій. – На нараді було вирішено Волоха, як зрадника і передавшогося на бік більшовиків, більше не рахувати командиром корпусу, а до призначення урядом нового командира пропоновано було вступити до керування корпусом отаману Загродському"[95].

Тим часом з 26 березня частини 2-ї Української більшовицької дивізії почали перехоплювати телефонограми з декретами вапнярського ревкому й наказами штабу Східного фронту. "Цей «штаб фронту» – штаб нами оточеної петлюрівської армії... Жодних наказів цього штабу не виконувати", – пояснював більшовицький командувач В. Антонов-Овсієнко командуванню дивізії[96]. Не втрачаючи наступального темпу, 26 березня червоні захопили ст. Зятківці, примусивши українські частини відступати на Вапнярку[97].

На пропозицію вапнярського ревкому припинити бойові дії більшовицьке керівництво в Києві відповіло згодою – однак лише за умови, що підпорядковані ревкомові війська складуть зброю. При цьому всім старшинам і воякам було обіцяно недоторканність і можливість перейти до лав Червоної армії або ж повернутися додому[98]. Для переговорів про встановлення на фронті перемир'я ревком вислав до Вінниці делегацію у складі П. Левченка й полковника Д. Антончука[99]. Увечері 26 березня В. Антонов-Овсієнко мав розмову по прямому проводу з членом Реввійськради Українського фронту Ю. Щаденком, під час якої обговорив можливі умови капітуляції південного угруповання армії УНР. "Стосовно тих, що здаються у Вапнярці, ваші умови не підходять, – заявив В. Антонов-Овсієнко. – Треба, щоб видали командний склад і всіх буржуїв, розпустити можна лише після чистки, значить, нехай усі здаються. Насамперед"[100]. Щаденко запевнив червоного командувача, що попередні умови поставлено лише "умовно, тобто для того, аби легше було ліквідувати рештки петлюрівських банд". Він пояснив також, що в разі здачі до полону, всіх українських вояків буде оголошено військовополоненими, "очищено" від найбільш "контрреволюційних елементів" й відправлено в глибоке запілля[101].

Та навіть після цього В. Антонов-Овсієнко не був переконаний у доцільності перемов з вапнярським ревкомом. "Відірване праве крило супротивника, до 10 тисяч, майже оточене й провадить переговори про здачу", – повідомляв він 27 березня головнокомандувача військ Радянської Росії Й. Вацетіса. Того ж дня командувач Українського фронту наказав "части-

нам 2-ї дивізії наступати енергійно на Вапнярку, незважаючи на вигуки тамтешнього «ревкому»”[102]. Командир дивізії Ленговський отримав при цьому додаткові роз’яснення від Антонова-Овсієнка: “Не звертайте уваги на викрики вапнярських січовиків, що потрапили в наше кільце – це вовки в овечій шкурі. Треба домогтися їхньої безумовної здачі, вони тепер підшиваються під нашу мову: жодної до них довіри”[103].

27 березня відбувся обмін радіограмами між Вапняркою і Києвом. Спершу голова Раднаркому Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Раковський запропонував ревкомові разом з усіма військовими частинами, що перебували в його розпорядженні, негайно перейти на бік Червоної армії, щоб спільними силами боротися проти ворогів УСРР[104]. Голова ревкому Рибак погоджувався на це за умови збереження в частинах наявної військової організації і особового складу, а також включення всіх членів ревкому, як виразників “волі військ і трудового населення Південно-Західного району України”, до складу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, який вважався найвищим законодавчим органом УСРР[105]. На ці вимоги Раковський відповів: “На терені Української Соціалістичної Радянської Республіки немислиме існування іншої армії, окрім армії УСРР під командуванням т. Антонова-Овсієнка. Стосовно входження ревкому в повному складі до ЦВК Рад робітничих і селянських депутатів України повідомляю, що переговори з цього питання можна вести з партією, до якої входять члени ревкому. Коли ви хочете справді боротися проти Антанти, пропоную припинити братовбивчу бійню”[106].

Поки у Вапнярці міркували над відповіддю, більшовицькі війська 28 березня захопили Губник[107]. Штаб Запорізького корпусу переїхав до Тульчина, а запорізькі частини відступали на південь. Більш-менш активний опір більшовикам чинили лише 2-й Мазепинський і 3-й гайдамацький полки[108]. Побоюючись, що продовження бойових дій призведе до остаточної катастрофи, О. Волох і ревкомівці гарячково шукали спосіб спинити більшовицький наступ. Коли 28 березня Раковський надіслав до Вапнярки чергову радіограму із закликом переходити на бік Червоної армії, ревком не знайшов нічого кращого, як наступного ж дня телеграфувати до Києва: “Згідно з вашим радіо від 28 березня № 14 ревком Південно-Західного району України видає наказ своїм військам зупинити військові дії з 14 год. за київським часом цього 29 березня. Вимагаємо від вас аналогічного розпорядження. З цього моменту наступає час перемир’я. Прохаємо негайно призначити час і місце зустрічі уповноважених представників обох сторін для зафіксування цього акту і обговорення питання про об’єднання українських соціалістичних радянських військ”[109].

Проте червоне командування не збиралося укладати перемир’я саме тоді, коли ситуація складалася на користь більшовицьких військ. 28 березня до Жмеринки приїхала вислана напередодні вапнярським ревкомом

делегація у складі Д. Антончука й П. Левченка, її зустрів особисто командир 1-ї Української дивізії М. Щорс, але... самі переговори при цьому було відкладено[110]. Справа не зрушила й наступного дня, коли делегація прибула до Вінниці. "В очікуванні, що буде з нами далі, пройшла ціла доба, – згадував Д. Антончук. – Другої днини повідомлено нас, що далі не можемо їхати. З Києвом нема безпосереднього залізничного сполучення... Через це наші переговори будуть провадитися у Вінниці. Вже й делегація призначена. Лише директив чекає вона від головної червоної команди. Виходить, справа зволікається. А це нам тільки на руку. Бо ходить про те, щоб виграти час. Як нас запевняють, на фронті й далі панує спокій"[111].

Насправді делегація ревкому могла виграти час, лише домігшись від більшовиків перемир'я – адже бойові дії на фронті не припинялися. Тим часом з Кам'янця-Подільського до Бендер прибув військовий міністр УНР полковник О. Шаповал. Дізнавшись про визнання Волохом радянської влади та існування у Вапнярці революційного комітету, він негайно зв'язався з тими представниками вищого командного складу, що не співчували радянській авантюрі. Опівдні 29 березня українські бронепотяги за вказівкою начальника штабу Східного фронту Є. Мєшковського, обстріляли більшовицькі позиції поблизу ст. Журавлівки, намагаючись зірвати укладення перемир'я. Після короткої перестрілки більшовики перейшли до контратаки, захопивши кількох полонених (яких після катувань стратили, залишивши їхні тіла на ст. Слобідці)[112]. Діставши звістки про цей бій, Волох і ревкомівці остаточно зрозуміли, що жодного перемир'я червоні укладати не збираються.

Більшовицьке командування і справді не хотіло гаяти час на переговори з вапнярським ревкомом. 29 березня В. Антонов-Овсієнко телеграфував командирові 2-ї Української дивізії Ленговському: "Вам доручається довести вапнярську історію до кінця. Усі повинні скласти зброю, тим, хто здасться, гарантується життя. Їх належить допровадити під конвоєм в ешелонах до Катеринослава. Увійдіть у зв'язок з вапнярським ревкомом і зажадайте їхнього представника для вироблення технічних умов здачі"[113]. Водночас дивізії було наказано вжити заходів, щоб цілковито оточити українські війська й не допустити можливості відступу їх у Бессарабію[114]. У відповідь зі штабу Ленговського повідомили, що "головна група дивізії, розбивши супротивника в районі Гайсина, Зятківців, переслідує його до Вапнярки"[115]. Відтак 29 березня Х. Раковський ще раз звернувся до вапнярському ревкому, обіцяючи гарантувати життя всім, хто добровільно складе зброю, і пропонуючи негайно прислати представника для вироблення технічних умов капітуляції[116].

Паніка й хаос, що охопили українські частини під час відступу, унеможливили планомірну евакуацію їх. Керування військами фактично розладналося. Частини, штаби, військові управління самочинно кидали

фронт і вирушали в запілля. Частина вояків заявляла про намір перейти на бік ворога. Ось що згадував отаман І. Кобза про настрій гайдамацького полку після прибуття до Вапнярки ввечері 29 березня: "Дійсно, через деякий час на Вапнярку прибув ешелон гайдамаків в голові з полковником Масловим, котрий категорично заявив мені, що він призначений для оборони Вапнярки, і просив скоріше розгрузить станцію. Козаки з його ешелону були якісь збентежені... деякі висловлювались, що вони вночі обеззброять нас. Через декілька хвилин підійшов паротяг з одним вагоном і дійсно привіз делегацію з червоними бантами, котра, звернувшись до мене, вимагала здатись більшовикам, інакше будемо обеззброєні"[117]. Частина бійців 3-го гайдамацького полку все ж таки відступила разом з Харківським Слобідським кошем до ст. Рудниця, прагнучи пробитися на з'єднання із Запорізьким корпусом[118]. Та отаман О. Волох зі штабом корпусу вже переїхав до ст. Слобідка. У Рудниці залишився лише генерал О. Поджіо, який схвильовано погрожував старшинам і воякам примусити їх визнати радянську владу[119]. Марно пробуючи вдихнути у війська бойовий дух, Волох 30 березня закликав старшин і вояків боротися далі: "Козаки! Як отаман гайдамаків і Ваш главнокомандуючий – я звертаюсь до вас з призивом: з цього часу ніякої згоди з совітськими військами. Вони хотять крові, вони хотять мордування, нас залякати і зневолити. Нехай же ми будемо зі зброєю в руках"[120]. Будь-яка агітація у частинах проти самостійності України суворо заборонялася під загрозою розстрілу. Однак грізні накази й апелювання до патріотизму вже не могли повернути боєздатності остаточно здеморалізованим військам.

Основні сили Запорізького корпусу під командою полковника О. Загродського встигли вийти з-під ворожого удару. 29 березня більшовицькі частини зайняли ст. Ладижин, а впродовж 30 – 31 березня опанували ст. Вапнярку, Крижопіль, Попелюхи, Гайворон[121]. Без бою було здано червоним Гонорівку, Рудницю й Кодиму. Під час здобуття Вапнярки курінь Республіканського полку майже в повному складі перейшов на бік більшовиків, видавши своїх старшин[122]. З ініціативи бунчужного Натруса приєдналися до червоних 3-й і 4-й курені 3-го гайдамацького полку[123]. Звенигородський полк також ухвалив приєднатися до більшовиків. 1 квітня в районі ст. Кодими загін ім. С. Петлюри підняв білий прапор і перейшов на бік радянських військ[124]. Окремі частини ще чинили опір: 1 квітня на південь від Вапнярки бій проти більшовиків вів курінь Смерті, до 2 квітня тривали бої під Гайсином[125]. Проте в цілому становище зосереджених у районі Вапнярка – Балта – Гайворон українських військ було катастрофічним.

У Вінниці делегація вапнярського ревкому все ще чекала на початок переговорів, коли радянська сторона нарешті повідомила, що ситуація на фронті значно змінилася, тож тепер мова може йти лише про перехід військ УНР на бік Червоної армії. Делегати ревкому нарешті збагнули,

що час працював зовсім не на них. “Тоді ми заявили, що про переговори в такому напрямку не може бути й мови. Окрім того, на це ми не маємо мандата від нашої команди. А через це ми просимо совітську делегацію зарядити про наш поворот, – згадував Д. Антончук. – Після цього більшовики стали доводити нам, що взагалі наша справа вже остаточно програна, що в нашому інтересі добровільно піддатися Червоній армії”[126]. Не без перешкод делегатів все ж таки відпустили з Вінниці, надавши їм змогу повернутися до місця перебування ревкому.

Ситуація на фронті остаточно склалася на користь більшовиків. Десант Антанти готувався покинути Чорноморське узбережжя: французькі частини залишили Бірзулу й Роздільну, а 2 квітня було офіційно оголошено про евакуацію Одеси[127]. На Волині більшовицькі війська за допомогою перекинутих з вапнярського напрямку підкріплень відбили наступ основних сил армії УНР і змусили українські війська перейти до відступу. “30 березня надійшло кінець кінцем повідомлення про ліквідацію вапнярської групи супротивника... – згадував В. Антонов-Овсієнко. – Потрібна була чимала витримка, щоб, незважаючи на безпосередню загрозу Києву і на більш ніж серйозне становище під Бердичевом, довести цю операцію до кінця і змусити здатися в полон притиснуті до Дністра частини Південно-Східного петлюрівського фронту”[128]. 31 березня командир 2-ї Української більшовицької дивізії Ленговський повідомив своє керівництво, що шлях до Вапнярки повністю очищено від українських частин. До 2 квітня він обіцяв ліквідувати штаб Запорізького корпусу, який переїхав до Бірзули[129].

На ст. Бірзулу наступав лише 8-й більшовицький полк, якому натиском з Голти допомагав Вознесенський загін отамана Ткаченка. На початку квітня залізничне сполучення довкола Балти вже контролювали місцеві збільшовичені повстанці, що після перших перемог над частинами Південно-Східної групи армії УНР перетворилися на досить серйозну бойову силу. “У Бірзулі до 5 тисяч військ супротивника при 9 бронепотягах, проти них з нашого боку діють Південна бригада Богуна з двох полків при гарматному дивізіоні й трьох бронепотягах, кінний дивізіон південної бригади Попова (колишня 1-ша Південна армія) прямує від Березівки на Катаржико – Роздільна, перебуває тепер поблизу В[елике] Чижове”, – повідомляв командувач групи більшовицьких військ харківського напрямку А. Скачко В. Антонова-Овсієнка 3 квітня 1919 р.[130] Ситуація трохи змінилася лише з прибуттям у район Балта – Бірзула Запорізького корпусу. Частини 2-ї Запорізької дивізії вщент розгромили повстанців отамана Дячишина, зайнявши Балту. Повстанський кінний полк Кіршула, що на початку квітня зайняв ст. Слобідку й повів наступ на Бірзулу, також було розбито й розпорошено в околицях Рибниці[131]. Завдавши поразки повстанцям, Запорізький корпус продовжив марш до ст. Роздільної.

У хаосі відступу непоміченою пройшла ліквідація ревкому Південно-Західної області УНР. Фактично після залишення Вапнярки більшість його членів просто розсіялись. Голова ревкому Рибак зник невідомо куди, Драпалюк і Цимбал перейшли на бік більшовиків[132]. Зосталися отаман Ю. Липницький (він запевняв усіх, що увійшов до складу ревкому виключно для саботажу його діяльності) та ще кілька осіб[133]. "Повна розгубленість і жорстока агітація проти радянської влади ставили питання про забезпечення життя вапнярським комісарам, – згадував потім Волох. – Коштувало мені надзвичайних зусиль, щоб забезпечити комісарів від непорозумінь"[134].

Після розпаду вапнярського ревкому О. Волох остаточно втратив зв'язок з військами. Під впливом звісток про початок повстанського руху проти червоних на Київщині у нього виник новий план: пробиватися крізь фронт на зайняті більшовиками терени України, щоб підняти там загальне повстання. Оскільки на частини Запорізького корпусу Волох уже практично жодного впливу не мав, він спробував реалізувати свій намір за допомогою командира Запорізької Січі отамана Ю. Божка, відомого своєю схильністю ігнорувати накази командування. Божко тоді займав Бірзулу, де посилено вливав до складу Запорізької Січі всі частини, що опинялися поблизу (курінь Смерті, кінні підрозділи Чорноморського коша, частини 5-ї дієвої дивізії та ін.)[135]. У лавах Січі культивувався особливий тип псевдоісторичної козацької дисципліни, за допомогою якої її командир прагнув відродити у війську традиції Гетьманщини XVII – XVIII ст.[136] Ідею прориву крізь більшовицький фронт отаман Ю. Божко повністю підтримав, мріючи дістатися на Запоріжжя й за прикладом гетьмана Б. Хмельницького очолити звідти національно-визвольну боротьбу.

"В цей час ми випадково довідались, що Волох знов задумав якусь авантюру, завівши по телеграфу переговори з отаманом Божком в якихось многозначущих виразах..." – згадував отаман І. Кобза[137]. З наказу Ю. Божка в Бірзулі було зроблено спробу заарештувати штаб Східного фронту. Дві доби охоронна сотня під прикриттям бронепотяга вартувала біля штабного вагона, не підпускаючи до нього людей Божка[138]. Приборкати свавільного отамана було нікому – командувач Південно-Східної групи Янів виїхав до Одеси для участі в черговому раунді переговорів з представниками Антанти (інспекторові групи Ф. Мелешку він пояснив свій від'їзд тим, що "давно в Одесі не був")[139]. За відсутності Т. Янова його обов'язки залишився виконувати підполковник В. Змієнко, який призначив своїм начальником штабу генерал-квартирмейстера групи, полковника О. Завадського.

З ініціативи отамана Божка Запорізька Січ спробувала контратакувати більшовиків на підступах до Бірзули, але зазнала втрат і мусила відступити. Після цієї невдачі Ю. Божко, очевидно, вирішив змінити тактику своїх дій. 4 квітня на імпровізованій нараді командирів Січі він оголосив себе голов-

нокомандувачем "Південно-Східної української армії". На ширшій нараді, що відбулася з участю представників найвищого командного складу (підполковника В. Змієнка, полковника Є. Мєшковського, полковника Годило-Годлевського, генерала В. Зелінського, отамана І. Кобзи та ін.) начальником штабу нового "головнокомандувача" обрано підполковника В. Змієнка. Крім того, було відправлено до Румунії делегацію на чолі з командиром 8-го коша генералом В. Зелінським, що мала розпочати переговори щодо пропуску українських військ через Бессарабію до Галичини, на з'єднання з основними силами армії УНР[140]. Зелінський отримав доручення передати королю Румунії Фердинанду І лист від отамана Божка: "Військо Запорізької Січі в кількості 12 тисяч, низенько кланяється Вашій Величності і прохає, аби Ваша Величність розрішила і допомогла нашому війську проїхати через землю Вашої Величності на територію України – Галичини, де могло б з'єднатися з головними українськими силами і боротися проти російських большевиків. Запорізька Січ покладається на милість Вашої Величності і чекає дозволу і допомоги для здійснення зазначеної бажаємої мети"[141].

В. Змієнко

Та щойно делегація Зелінського від'їхала в напрямку Кишинева, як 5 квітня до району Бірзули прибули Харківський Слобідський кіш, частини групи Східного фронту й окремі підрозділи Запорізького корпусу. Того ж дня з ініціативи запорізьких командирів і полковника Є. Мєшковського було скликано нову нараду, на якій уже розглядалося питання про неправочинність дій отамана Божка[142]. Ось як описував ці події І. Кобза: "Нарада відбулась в 13 год., на котрій з'ясувалось, що Божко самочинно захопив владу в свої руки, а формально призначеним командуючим являвся отаман Змієнко. Позаяк в нашій армії ні виборного, ні захватного порядку не існувало, то ми і признали законним командуючим тільки Змієнка, а від отаманів Божка і Волоха потребували підлягати цьому командуючому. Потребували також від Божка звільнити всіх в'язнів, котрих він заарештував безпідставно, а також зайняти своїми частинами,

досить відпочившими і не бувшими ще в боях, позицію навколо Бірзули. Божко і Волох без особливих суперечок на це погодились”[143]. Між іншим, у Бірзулі деякі командири 2-ї Запорізької Республіканської дивізії підписали звернення до найвищого командування з проханням призначити командувачем фронту колишнього командира запорожців полковника П. Болбочана[144]. Зрозуміло, що в умовах, коли зв’язку зі ставкою не було, це звернення не могло мати жодних наслідків.

З наказу військового міністра УНР О. Шаповала отамана О. Волоха заарештували на ст. Бірзула[145]. Перебуваючи під вартою, колишній командир Запорізького корпусу заперечував усі інкриміновані йому звинувачення стосовно намірів перейти на бік більшовиків і доводив, що переговорами з червоними хотів лише виграти час і врятувати війська від розгрому[146]. Арешт Волоха привернув увагу частин, де ще зберігалися прорадянські настрої. Так, розташований у Балті курінь Холодного Яру зі складу 3-го гайдамацького полку зажадав звільнити Волоха з-під арешту. Подальшу долю в’язня вирішив товариш міністра закордонних справ С. Бачинський, що саме повернувся з Одеси. За його рішенням, О. Волоха усунули з усіх командних посад і звільнили з-під варти під зобов’язання не втручатися у військові й політичні справи[147]. Колишній отаман гайдамаків і командир Запорізького корпусу отримав право замешкати в районі розташування військових частин лише як приватна особа.

З огляду на становище на фронті подальше перебування українських військ у районі Балта – Бірзула – Роздільна могло скінчитися лише цілковитим знищенням їх. Отаман Янів телеграфував з Одеси, що французи готові вислати військову допомогу українським частинам, але цим повідомленням уже ніхто не вірив – евакуація Одеси могла означати лише те, що союзники покидають Україну. “Загубивши цю останню надію на допомогу Антанти і залишившись зовсім без тилу, без коштів, фуражу і їжі і без всякого зв’язку з своїм урядом, при повній деморалізації і стомленості голих і босих військових частин, військове командування вирішило відступати поступово на Роздільну, а потім Тирасполь – Бендери, надіючись, що послана місія з отаманом Зелінським в голові, наладе добрі відносини з румунським командуванням і нас в критичний момент перепустять через Бессарабію на Поділля”, – згадував І. Кобза[148]. Усі військові ешелони дістали наказ рухатися на ст. Роздільна і звідти під охороною бронепотягів пересуватися до Тирасполя[149]. Не маючи власного запілля, українське командування не полишало надій передати бодай частину хворих і поранених вояків під опіку французького командування.

Переважна більшість командирів підтримала ідею відступити до Румунії, адже боєздатних сил для прориву на Центральну Україну в південної групи армії УНР фактично не було. Щоправда, як згадував Ф. Мелешко, з наближенням до Одеси червоних загонів Григор’єва

Придністровський партизанський радянський загін. Тирасполь, квітень 1919 р.

несподівано з'явилася ще одна, досить примарна можливість: об'єднатися з ними задля спільної боротьби проти більшовиків. "Мені пощастило нав'язати зв'язки з нач[альником] штабу Григор'єва Ю. Тютюнником, – зазначав у спогадах Ф. Мелешко. – Мало настати порозуміння ось для такої спільної операції: наше військо відривається від більшовиків, залишає тільки слабенькі заслони, а головні сили разом з Григор'євим (він підходив до Одеси від Миколаєва) мають наступати на Одесу. Коли б ми її спільними силами зайняли, тоді б мали порозумітися, що далі робити. Це була пропозиція Ю. Тютюнника"[150]. Однак українське командування за жодних обставин не зважилося б на бойові дії проти військ Антанти, як і не ризикнуло б покладатися на отамана Григор'єва, який на початку 1919 р. вже зрадив уряд УНР.

6 квітня наспіла звістка, що Одесу захопили червоні війська. "Впала опора союзних імперіалістів на Чорному морі. Хай живе Радянська влада. Хай живе всесвітня соціалістична революція", – йшлося в радіотелеграфному повідомленні більшовицького командування[151]. Переслідуючи частини, що відступали з Одеси до Бессарабії, загони Григор'єва в районі ст. Роздільної зіткнулися з українськими військами[152]. На штурм станції було кинуто, крім григор'євських частин, і сформований більшовиками на Полтавщині полк ім. Т. Шевченка. Спершу Запорізька Січ відбивала всі атаки супротивника, але 12 квітня під натиском григор'євського

І. Дубовий

Верблюзького полку мусила залишити Роздільну. Інші відділи григор'євців (2-й Херсонський полк) просувалися на Тирасполь – Бендери[153]. Водночас Південна бригада отамана Ткаченка, сформована з вознесенських і ананьївських партизанів, захопила Балту й повела наступ на Бірзулу, де перебували запорізькі частини (Богданівський і Кармелюцький полки). 13 квітня червоні повстанці змусили запорожців відступити на Тирасполь, куди вже переїхали штаб Запорізького корпусу й прибули ешелони з військовим майном[154]. Новим командиром корпусу в цей час став полковник І. Дубовий.

Від делегації генерала Зелінського, що вела переговори з румунським командуванням, надходили суперечливі відомості[155]. Румунська сторона, побоюючись, що вступ військ УНР до Бессарабії спричинить заворушення поміж місцевого українського населення, погоджувалася пропустити до Галичини лише ешелони з військовим і господарським майном. Неспокій поміж старшин і вояків, викликаний затягуванням переговорів, спробував використати отаман О. Волох, що прибув до району Тирасполя слідом за запорізькими частинами. Прилюдно лаючи командирів за намір вивести війська до Румунії, Волох прагнув повернутися до командування[156]. "Це було 13 квітня 1919 р., – згадував полковник І. Дубовий. – Коли Волох довідався, що я приїхав обняти команду, він ранком другого дня вирушив до гайдамаків, на позиції коло Розаліївки, але гайдамаки свистом проводили його, не бажаючи слухати те, що він радив, те ж саме зробили мазепинці, коли він над'їхав і до них. Дізнавшись про це, я заборонив давати авто Волохові. Тоді Волох пішки з декількома гайдамаками вирушив на Тирасполь"[157].

Натиск більшовиків змушував українське командування всіляко прискорювати переговори з румунами. "Командувач фронту пропонує Вам екстрено вжити заходів для початку евакуації, оскільки ворог на хвості наших військ", – телеграфував полковник О. Завадський зі штабу Східного фронту генералові В. Зелінському 14 квітня[158]. До Кишинева було спішно відправлено ще одну делегацію, яку очолив Є. Мєшковський. Однак уже

14 квітня стало відомо, що румунська сторона погодилася на перепуск військ УНР до Галичини[159]. Українським частинам було дозволено евакуюватися до Бессарабії разом з усією зброєю і майном. Після цього В. Зміенко негайно наказав командирові 4-го Київського інженерного полку полковникові Ніговському готуватися до евакуації[160]. Перехід через Дністер мав бути здійснений через двоповерховий міст в околицях Бендер, що складався з пішохідної і залізничної частин. Але з невідомих причин румунська влада і далі зволікала, не поспішаючи розпочинати переправу.

14 квітня більшовицькі частини (2-й Херсонський, Ананьївський і Шевченківський полки), підтримувані артилерією і 4 бронепотягами, розгорнули наступ з Роздільної на Тирасполь. Після жорстокого бою з запорожцями червоні зайняли ст. Кучурган[161]. 15 квітня більшовики ледь не захопили ст. Тирасполь разом з ешелонами й штабом 2-ї Запорізької дивізії, але контратакою гайдамацької кінноти і Кармелюцького полку були відбиті[162]. Увечері того ж дня на ст. Тирасполь у супроводі гайдамацького куреня Холодного Яру прибув отаман О. Волох і почав віддавати різні накази розташованим на станції частинам. Спершу виконувач обов'язків командира 1-ї Запорізької дивізії отаман І. Литвиненко спробував мирно владнати інцидент і закликав Волоха до порядку. "Коли і після цього Волох все ж таки робив розпорядження і виставляв на станції варту із гайдамаків, то с[отник] Троцький (командир Кармелюцького полку. – *М. К.*) з наказу комдива висадив свою піхоту і загнав гайдамаків, а також Волоха, до ешелону і чекав розпорядження заарештувати Волоха як зрадника..." – описував події очевидець[163]. Але й цього разу до арешту отамана не дійшло.

Лише 16 квітня, коли всі війська південної групи армії УНР скупчилися на невеличкому клаптикові землі Тирасполь – Бендери, румунська військова влада дозволила переправу через Дністер[164]. Війська негайно почали евакуацію. Увечері 16 квітня більшовики знову атакували позиції під Тирасполем, намагаючись не допустити відступу українських військ до Бессарабії. Упродовж 17 квітня тривали запеклі бої, під час яких запорожці тричі намагалися контратакувати, але були відбиті[165]. Близько 20 ешелонів з господарським майном і муштровими частинами ще залишалися на лівому березі Дністра, коли 17 квітня румуни повідомили, що переправу закінчено, а колію перед мостом розібрано[166]. Останні частини перейшли через міст похідним порядком, під прикриттям 3-го гайдамацького полку, Харківського Слобідського коша й Запорізької Січі. Господарські й санітарні ешелони, що не встигли переправитись, було підірвано[167]. Міст через Дністер відразу ж після завершення евакуації також було висаджено в повітря.

Згідно з домовленостями з румунським командуванням, війська південної групи армії УНР негайно після вступу на терен Бессарабії було роззброєно[168]. Українським воякам заборонили під час переїзду виходити

з ешелонів, які тепер охороняла румунська варта. Зброю, спорядження та інше військове майно перевозили в окремих закритих вагонах[169]. Усе це справляло гнітюче враження на багатьох українських старшин і вояків. Чимало з них покинули свої частини після відступу до Бессарабії. Так, залишився в Румунії вартовий отаман штабу Східного фронту генерал М. Лебедів, що опісля виїхав до Одеси і вступив до лав Червоної армії. Покинув українську службу й отаман Козубський, уславлений командир бронепотяга в Південно-Східній групі.

Приймаючи українські війська на свій терен, румунська влада зважувала можливість використання їх у разі більшовицького наступу на Бессарабію. Більшовики, здобувши Одесу, справді посилено готувалися до вторгнення в Румунію, стягуючи війська до кордону[170]. Проте радянський удар на Бессарабію так і не відбувся – на початку травня 1919 р., коли напад було вже практично підготовано, частини отамана Григор'єва підняли на Херсонщині масштабне антибільшовицьке повстання, зірвавши всі наступальні плани червоного командування...

Пересування південної групи армії УНР Бессарабією несподівано викликало дипломатичний демарш з боку Польщі. Наприкінці квітня 1919 р. польський уряд надіслав Румунії протест проти перекидання українських військ до Галичини, яка була головним фронтом українсько-польської війни. Після цього румунська сторона попередила українських представників, що зброю і спорядження після переходу військ УНР до Галичини їм не повернуть. Полковник Є. Мєшковський марно намагався довести, що "ці війська в жодному разі не буде використано для боротьби з поляками на жодному з фронтів, [оскільки] будуть спрямовані для боротьби виключно з більшовиками"[171]. Румунська влада, покликаючись на те, що формально реченець повернення зброї українська сторона не обумовлювала, під загрозою використання сили відібрала в українців не лише ешелони зі зброєю і спорядженням, а й запаси господарського майна та кінський склад. Таким чином було захоплено 90 локомотивів, 3 тис. вагонів, 4 обладнані санітарні потяги, 1 інженерний потяг з майстернею, потяг, спеціально пристосований для потреб авіазагону (54 вагони з локомотивом), 2 радіостанції, 10 літаків, 4298 коней, 120 гармат, 200 кулеметів, 12 тис. рушниць, 300 револьверів, 56 автомобілів, 12 тис. гарматних набоїв, 2 млн. рушничних набоїв[172]. І хоча румунська сторона заявила про вимушеність і тимчасовість цієї акції, усі спроби уряду УНР домогтися від Румунії бодай часткового повернення військового майна залишилися безрезультатними.

Наприкінці квітня 1919 р. частини південного угруповання армії УНР почали прибувати до ст. Заліщики в Галичині. Звідси через Тернопіль війська пішо переходили до Радивилова на Волині, де на той час перебували Директорія, уряд і військове керівництво УНР. Уже в перших

Головний отаман С. Петлюра оглядає підрозділи Запорізької Січі. Травень 1919 р.

числах травня основні сили Запорізького корпусу й рештки Східної і Південно-Східної груп прибули в розпорядження українського командування (лише Запорізька Січ отамана Ю. Божка затрималася в Тернополі до кінця травня, не надто поспішаючи на з'єднання з армією УНР)[173]. "Поволі почали прибувати частини Запорізького корпусу, – згадував полковник В. Кедровський. – Люди мали вигляд страшенно стомлених, обідраних, але всі були бадьорі й горіли запалом скорше одержати зброю та стати знову до бою з більшовиками. Декому, але дуже небагатьом, пощастило привезти із собою зброю й навіть скоростріли в розібранім стані, які їм пощастило заховати від румунських грабіжників"[174]. До відсутності зброї додавався брак коней, господарського й санітарного майна, продовольчих запасів тощо. "Відхід на територію України через Румунію знищив і останні, які тільки були, обози, позаяк майже все було відібрано румунами..." – доповідав командуванню полковник І. Дубовий[175].

На Західній Волині українська армія реорганізовувалася й готувалась до нового контрнаступу проти більшовиків. 4 травня за розпорядженням наказного отамана армії УНР генерала О. Осецького Запорізький корпус та приділені до його складу частини було розташовано у резерві в районі Вишневець – Новопочаїв[176]. Боєздатність прибулих з Румунії військ виглядала такою низькою, що командування деякий час навіть розглядало можливість улити їх до інших з'єднань Дієвої армії[177]. Утім Запорізький корпус недарма вважали за одну з найкращих військових формацій армії УНР – завдяки відпочинку в запіллі й перевишколу особового складу боєздатність частин дуже швидко було відновлено. З військових складів надійшло кілька партій зброї та амуніції. Рештки Південно-Східної групи й окремі військові частини з колишньої групи Східного фронту було влито на поповнення до запорожців. Уже в середині травня 1919 р. реорганізацію

Запорізького корпусу в "резервну групу наказного отамана" у складі трьох дивізій було завершено (незабаром група знову дістала офіційну назву Запорізької)[178]. В цей час у лавах запорізьких частин налічувалося близько 800 старшин і 5,3 тис. вояків. І хоча бойовий склад групи внаслідок нестачі зброї не перевищував 2 тис. багнетів, це була цілком боєздатна військова сила, яку вже наприкінці травня скерували на фронт проти більшовиків[179].

Хоч як дивно, але нікого з осіб, причетних до вапнярської авантюри, не було притягнуто до відповідальності. Коли Ю. Липницький з власної ініціативи з'явився до головного державного інспектора армії УНР В. Кедровського, щоб доповісти про обставини діяльності вапнярського ревкому, він не одразу зважився назвати своє прізвище, побоюючись арешту[180]. Але Кедровський, зворушений його громадянською мужністю, призначив колишнього члена вапнярського ревкому своїм помічником. Уже згодом В. Кедровський згадував про Ю. Липницького як про одного з найкращих співробітників Головної державної інспектури[181].

У Волоха після приїзду до Радивилова відбулася вельми неприємна розмова з Головним отаманом С. Петлюрою. Однак, навіть дорікаючи своєму давньому бойовому соратникові за свавілля й порушення військової дисципліни, Петлюра все ж таки дав йому переконати себе в тому, що "радянський універсал" був лише спробою врятувати війська від остаточного розгрому, "стратегічним кроком обійти більшовиків коли не силою, то хитрощами", а "у повстанців же, ім'я яких легіон і з якими він перебуває у тісному контакті, універсал зміцнив віру і надію на нього, С. В. Петлюру"[182]. Як виглядає, Петлюра не припускав іншої думки щодо мотивів дій колишнього гайдамацького командира. "Про те, що Волоха треба усунути від армії, арештувати та віддати під суд, Головний отаман навіть не хотів і слухати, – згадував В. Кедровський. – На мої та інших вимоги він неодмінно відповідав: «Я Волоха знаю. То добрий старий гайдамака, з яким я формував гайдамацькі частини ще в 1917 році. Він, правда, оригінальний, але добрий вояк, щирий українець і до мене ставиться з пошаною та повагою»"[183]. Доповідь про злочинну діяльність отамана О. Волоха надіслав Головному отаманові сотник М. Гавришко, але і це жодних наслідків не дало[184].

Незважаючи на всі протести штабу Дієвої армії, саме Волоха Петлюра призначив командувачем резервної групи наказного отамана[185]. Лише затятий опір запорізьких командирів цьому призначенню змусив Головного отамана відкликати своє рішення і призначити натомість командувачем осавула В. Сальського (начальником штабу групи став полковник М. Воскобійник)[186]. Після цього С. Петлюра запропонував О. Волохові очолити у складі групи 6-ту дивізію, але отаманові вчергове не пощастило перейняти на себе командування. "Прибувши до Почаєва в дивізію, я зустрів тут надзвичайно вороже до мене ставлення старшинства, воно й слухати не бажало не тільки про те, щоб я був начальником, а навіть і про те, щоб я був у дивізії взагалі, – згадував

він. – Після такого прийому тікаю до Кременця, тому що були певні відомості про наміри знищити мене”[187]. Командиром 6-ї дивізії призначили іншого старшину, а Волох до запорожців більш не повертався.

В. Сальський

Обставини утворення й діяльності ревкому Південно-Західної області офіційно розслідував Київський вищий військовий суд УНР улітку 1919 р. Серед усього іншого, слідство мало визначити міру відповідальності командирів за розвал південного фронту, причетність командного складу до діяльності вапнярського ревкому й перевірити, чи радянську авантюру не інспірували певні політичні сили[188]. На жаль, матеріали слідства в архіві не збереглися, але відомо, що до судового розгляду справи так і не дійшло.

Подальша доля командирів, причетних до операцій і поразки південного угруповання армії УНР, склалася по-різному.

Головний отаман С. Петлюра не втратив довіри до О. Волоха, якого у вересні 1919 р. призначив головним отаманом повстанських військ УНР. Після нетривалого перебування на цій посаді О. Волох нарешті відверто продемонстрував свої справжні політичні переконання, вчинивши в грудні 1919 р. під прапором українських націонал-комуністів (боротьбистів) заколот проти Директорії[189]. На початку 1920 р. загони Волоха було влито до Червоної армії, а сам він остаточно й назавжди пов’язав свою долю з більшовиками.

Отаман Т. Янів, отримавши в Одесі од військового міністра УНР О. Шаповала значні кошти на потреби своїх військ, не повернувся до армії УНР. За неперевіреними даними, улітку 1919 р. його схопили й стратили більшовики[190].

Отаман М. Данченко тривалий час не обіймав жодних посад в українській армії, аж поки наприкінці 1919 р. його було призначено отаманом повстанців Волині[191]. Данченко приєднався до виступу Волоха, проте невдовзі покинув заколотників і зник. Подальша його доля невідома.

Отаман Ю. Божко залишився командиром Запорізької Січі, яку на початку червня 1919 р. перейменовано на 2-гу дивізію армії УНР[192]. Невиконання ним наказів командування й неодноразове порушення військової субординації викликáли дедалі більше невдоволення Головного

отамана й штабу Дієвої армії. Наприкінці червня 1919 р. С. Петлюра видав сувору догану Ю. Божку за невміле керування частинами, а невдовзі його було усунено від командування й віддано до суду "за невиконання наказів і за навмисне розповсюдження провокаційних чуток про штаб Дієвої армії"[193]. Звільнений з-під арешту під час війни УНР з російськими білогвардійцями, Божко в грудні 1919 р. приєднався до виступу отамана Волоха й незабаром загинув за нез'ясованих обставин[194].

Генерал О. Поджіо після повернення з Румунії не обіймав командних посад в армії УНР. Наприкінці червня 1919 р. він отримав відпустку, після якої не з'явився для проходження дальшої служби. Його було офіційно виключено зі списків української армії та оголошено дезертиром[195]. За деякими даними, Поджіо все ж таки повернувся до армії УНР, був призначений начальником штабу Окремого корпусу кордонної охорони, а наприкінці 1919 р. помер від туберкульозу в Кам'янці-Подільському.

Генерал Ф. Колодій після розгрому Східного фронту також більше не обіймав командних посад. Улітку 1919 р. він був начальником залоги Кам'янця-Подільського, а після того, як українські війська наприкінці 1919 р. покинули місто – військовим референтом при управлінні місцевого представника уряду УНР. У травні 1920 р. Ф. Колодій помер від тифу в кам'янецькому шпиталі[196].

Полковника Є. Мєшковського, що залишився в Румунії для переговорів про повернення українського майна, було призначено військовим представником УНР у Бухаресті. Влітку 1919 р. він повернувся до Дієвої армії, був призначений начальником штабу Волинської групи, а згодом і штабу армії УНР. Очолюючи в 1920 р. 1-ше генерал-квартирмейстерство Генерального штабу, Мєшковський героїчно загинув у бою з більшовицькою кіннотою і посмертно отримав звання генерал-хорунжого армії УНР[197].

Полковник М. Воскобійник, працюючи на посаді начальника штабу Запорізької групи, став одним з головних організаторів блискучих перемог запорожців у червні 1919 р. У липні того ж року він помер від нервової перевтоми[198].

Підполковник В. Змієнко, повернувшись з Румунії, отримав призначення до штабу корпусу Січових стрільців, але не прибув до нового місця служби, за що був арештований у червні 1919 р. Звільнений з-під арешту після втручання головного державного інспектора В. Кедровського, В. Змієнко дістав призначення на начальника штабу 10-ї дивізії Січових стрільців. У 1920 р. він став начальником штабу 6-ї Стрілецької дивізії, дослужившись до звання генерал-хорунжого армії УНР[199].

Сотник О. Стефанів з травня 1919 р. обіймав посаду начальника штабу 6-ї Запорізької дивізії. Під час Першого Зимового походу армії УНР його було призначено начальником оперативного відділу штабу

армії, а після завершення походу – начальником штабу Запорізької дивізії. Ліві політичні погляди стали причиною усунення Стефанова з дивізії у 1921 р.[200]

Отже, катастрофа південного угруповання української армії навесні 1919 р. стала наслідком грубих прорахунків державного й військового керівництва УНР. Безпідставні сподівання українських лідерів на допомогу Антанти призвели, окрім дискредитації республіканської влади перед населенням власної країни, до оточення ворожими військами одного з найбоєздатніших з'єднань армії УНР – Запорізького корпусу. Фатальні нслідки мала й здійснювана в українській армії кадрова політика, через яку керівництво військами часто потрапляло до рук випадкових людей, що не мали командного досвіду або й узагалі належно не розумілися на військовій справі. Саме виявлені вищим командним складом південного угруповання армії УНР некомпетентність, політичний авантюризм, брак твердої волі до перемоги над ворогом перекреслили героїзм рядових вояків і зробили військову катастрофу неминучою.

ПРИМІТКИ

1 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. – К., 2003. – С. 114.

2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8 зв.

3 Там само. – Спр. 48. – Арк. 199 зв.

4 Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. док. и матер.: В 3 т., 4-х кн. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 643; Т. 1. – Кн. 2. – С. 201, 202.

5 Там само. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 644.

6 Цит. за вид.: Мазепа І. Зазнач. праця. – С. 108.

7 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5 – 6; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawi (далі – CAW). – I. 380. 8. 85. – Арк. 52 – 54; Омельченко Т. Від Кременчука до Бірзули//За Державність. – 1929. – Зб. 1. – С. 168, 169; Мелешко Ф. Південно-Східна група армії УНР та її командир отаман Янів//Вісті комбатанта. – 1970. – Ч. 3/4 (46/47). – С. 62.

8 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5; Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 169 – 170; Спр. 21. – Арк. 188; Пекарчук І. Сумний епізод із наших визвольних змагань: Напад на штаб Південно-Східної групи на станції Бірзула//Український комбатант. – 1955. – Ч. 3. – С. 36 – 38.

9 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 27.

10 Там само. – Спр. 33. – Арк. 192.

11 Греков А. Переговоры Украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году: (1918 и 1919 гг. на Украине)//Вестник первопоходника. – 1965. – № 46. – С. 29.

12 Наливайко В. Спомини лікаря з української війни 1918 – 1920 рр.//За Державність. – 1939. – Зб. 9. – С. 116.

13 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – С. 63, 64.

14 Пекарчук І. Зазнач праця. – С. 36 – 38.

15 ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19 зв.

16 Середа М. Отаманщина: Отаман Божко//Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 1. – С. 10.

17 Ґонта Д. Отаманщина: (Отаман Божко)//Київ. – 1957. – Ч. 4. – С. 160.

18 Мазепа І. Зазнач. праця. – С. 108; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 78; Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 81 зв.; Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 19.
19 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 76 – 78.
20 CAW. – I. 380. 8. 85. – Арк. 51 – 52; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 215.
21 Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Москва, 1932. – Т. 3. – С. 270 – 272.
22 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 56; Козьма О. Генерал Є. Мєшковський в Києві: (Мій персональний спомин про Генштабу полковника Мєшковського)//Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С. 84.
23 Тинченко Я. "Злий геній" Симона Петлюри: Розгадана таємниця отамана Волоха//Академія. – 1994. – № 1. – С. 11.
24 Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія: Зб. – Детройт, 1973. – С. 52, 53; Чабанівський В. Вапнярська історія// Голос комбатанта. – 1960. – Ч. 5 (11). – С. 10; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 254.
25 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 177, 191 – 192; Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 96 – 100.
26 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 79, 80.
27 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 218, 239.
28 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 246; Спр. 17. – Арк. 41.
29 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 118, 237, 255; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 227.
30 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Москва, 1933. – Т. 4. – С. 30.
31 Там само. – Т. 3. – С. 228.; Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 220.
32 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 315, 316; Греков А. Зазнач. праця. – 1966. – № 50. – С. 32, 33; Мазепа І. Зазнач. праця. – С. 111.
33 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 55, 55 зв.
34 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 407; Спр. 5. – Арк. 7; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 278.
35 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 362.
36 ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 16; Чабанівський В. Зазнач. праця. – С. 11.
37 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 313.
38 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 388, 389; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 279; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 48.
39 Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922): Сб. док.: В 4 т. – Москва, 1972. – Т. II. – С. 183; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 307.
40 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 253, 253 зв.
41 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 307; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 49 зв.; Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 118 зв., 119; Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.
42 Дубовий І. Причинки до монографії отамана Волоха//Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 9. – С. 14; ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 118 зв., 119.
43 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 47; Спр. 18. – Арк. 45; Спр. 34. – Арк. 70; Спр. 39. – Арк. 135.

44 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 407; Спр. 5. – Арк. 7; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 123; Спр. 39. – Арк. 99.

45 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 56.

46 РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 59, 60; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 242; Спр. 24. – Арк. 237; Спр. 39. – Арк. 118; Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 683, 687; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 281.

47 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 241, 242.

48 Мазепа І. Зазнач. праця. – С. 119, 120.

49 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 48; Спр. 27. – Арк. 81; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 287, 290, 307.

50 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 281; Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 717; ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1, 3а.

51 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 281, 286.

52 Антончук Д. "Вапнярська республіка"//За Державність. – 1939. – Зб. 9. – С. 153, 154.

53 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 57 зв.

54 Середа М. Отаманщина: Отаман Волох//Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 12.

55 Визвольні змагання очима контррозвідника: Документальна спадщина Миколи Чеботаріва. – К., 2003. – С. 70; Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – К., 2007. – С. 254.

56 Середа М. Отаманщина: Отаман Волох. – С. 12.

57 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 56 зв.

58 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 16, 17.

59 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 58.

60 Там само.

61 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 95.

62 Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 53 – 55.

63 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 59.

64 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 154.

65 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 48 зв.

66 Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 56.

67 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 18.

68 Цит. за вид.: Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 56.

69 Цит. за вид.: Омелянович-Павленко М. Зазнач. праця. – С. 257.

70 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 69; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 18; ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 62 зв.; Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 57.

71 Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 57; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 566 зв.

72 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 19.

73 Чабанівський В. Зазнач. праця. – С. 11.

74 Дубовий І. Зазнач. праця. – С. 14.

75 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 308; РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 265.

76 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 308; Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922). – Т. II. – С. 189.

77 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 59 зв. У мемуарній та історичній літературі побутує кілька назв цієї організації – ревком Південно-Західної області УНР, Південно-Західного фронту, Радянської України тощо.

78 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 154. На допитах у радянській в'язниці в 1933 р. О. Волох твердив, що за партійною належністю члени вапнярського ревкому були більшовиками, лівими українськими есерами та соціал-демократами (незалежниками). Див.: Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.
79 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 308, 309.
80 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 59 зв.
81 Ґонта Д. Зазнач. праця. – С. 263.
82 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 60.
83 Там само. – Арк. 60 зв.
84 Там само. – Арк. 61; Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.
85 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 154, 155.
86 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 61.
87 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 155, 156.
88 Наливайко В. Зазнач. праця. – С. 122.
89 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 61 зв.
90 Там само. – Арк. 61 зв., 62.
91 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 50 зв., 51; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 311.
92 Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.
93 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 242, 243.
94 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 231.
95 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 51 зв., 52.
96 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 308.
97 РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 265.
98 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 309.
99 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 156.
100 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 309.
101 Там само.
102 Там само. – С. 301; Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922). – Т. II. – С. 191.
103 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 309.
104 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 695.
105 Там само.
106 Там само. – С. 696.
107 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 310.
108 Там само.
109 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 698.
110 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 310; Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 158.
111 Антончук Д. Зазнач. праця. – Зб. 9. – С. 159.
112 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14; Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 161; Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 19.
113 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 310.
114 Там само. – С. 311.
115 Там само. – С. 310.
116 Там само. – С. 310, 311.
117 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 63 зв., 64.
118 ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 18; Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 59.
119 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 64 зв.
120 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14.
121 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 247, 304, 310; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 61.

122 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 156; ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 11 зв.; Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 715.

123 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 62 зв.; Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 312.

124 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 311; Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 709. Більшовицьке командування побоювалося, що українські частини переходили на бік Червоної армії нещиро й лише внаслідок безвиході. 4 квітня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ "про неприйняття петлюрівців у наші лави: негайно після полонення петлюрівців здавати їх у розпорядження губвійськкому для відправлення в концентраційні табори" (Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 312).

125 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 312.

126 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 160.

127 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 245; Деникин А. Очерки русской смуты. – Москва, 2005. – Т. 4 – 5. – С. 415.

128 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 307.

129 Там само. – С. 311, 312.

130 Там само. – С. 248.

131 Дубовий І. Зазнач. праця. – С. 14; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 52; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 4. – С. 30; Вишнівський О. Зазнач. праця. – С. 60.

132 Антончук Д. Зазнач. праця. – С. 156.

133 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 19.

134 Цит. за вид.: Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.

135 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 65 зв., 66; ЦДАВО України. – Ф. 2248. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2; Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби//За Державність. – 1964. – Зб. 10. – С. 225.

136 Середа М. Отаманщина: Отаман Божко. – С. 10; Наливайко В. Зазнач. праця. – С. 117; Ґонта Д. Зазнач. праця. – С. 262.

137 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 65.

138 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 20, 21; Савченко В. Світлій пам'яті героя//Героїчний бій під Чорним Островом. – С. 88.

139 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – Ч. 5 (48). – С. 8; ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 3д; ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 65 зв., 66.

140 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 66; Ґонта Д. Зазнач. праця. – С. 263.

141 ЦДАВО України. – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 102; Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1; ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 3.

142 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 21.

143 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 66 зв. – 67 зв.

144 Там само. – Арк. 17.

145 Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11; ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 66, 66 зв.

146 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – Ч. 3/4 (46/47). – С. 71.

147 Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 11.

148 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 66 зв. – 67 зв.

149 Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 21.

150 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – Ч. 5 (48). – С. 7, 8.

151 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 249.

152 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 313; ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8, 8 зв.; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 177.

153 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 4. – С. 35; ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 121 зв.

154 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 315; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 4. – С. 36; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 177; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47.– Арк. 52 зв.

155 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1, 5; Спр. 19. – Арк. 4, 18, 26.

156 Там само. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 20; ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 67 зв.

157 Дубовий І. Зазнач. праця. – С. 14.

158 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2 а. – Арк. 8.

159 Там само. – Спр. 2а. – Арк. 11; Спр. 19. – Арк. 25; ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 4, 4 зв.; Прокопович Є. Зазнач. праця. – С. 22.

160 Шлендик І. Із спогадів вояка//Тризуб. – 1931. – Ч. 17 (275). – С. 5.

161 Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 337, 338, 345.

162 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 53; Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9.

163 Там само. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 53 зв., 54.

164 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 67 зв., 68.

165 Там само. – Арк. 68; ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9; Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 55; Криловецький І. Зазнач. праця. – С. 226.

166 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 68.

167 Там само. – Арк. 68 зв.; Криловецький І. Зазнач. праця. – С. 227; Савченко В. Зазнач. праця. – С. 90; Панченко І. Харківський Слобідський кіш//Вісті комбатанта. – 1969. – Ч. 2 (38). – С. 35; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 55 зв., 56.

168 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 9; Спр. 19. – Арк. 41 зв.

169 Там само. – Спр. 3. – Арк. 6.

170 Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. – Т. 4. – С. 37 – 48.

171 ЦДАВО України. – Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 53.

172 ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 7. Ці дані – результат обрахунків генерала В. Зелінського, зроблених уже після залишення Бессарабії й поданих урядові УНР. А тим часом за даними генерала М. Капустянського, румуни відібрали у військ південного угруповання армії УНР 40 ешелонів з військовим майном – 80 гармат, близько 700 кулеметів, 15 тис. рушниць, 7 млн. рушничних набоїв, 34 тис. гарматних набоїв, 2,5 тис. ручних гранат (Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: (Короткий воєнно-історичний огляд). – Мюнхен, 1946. – Кн. 1 (ч. І й ІІ). – С. 37). Цифри, що їх наводить М. Капустянський, повторюють у своїх працях В. Антонов-Овсієнко й генерал армії УНР О. Удовиченко – причому в другого йдеться вже про 140 ешелонів (Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917 – 1921. – К., 1995. – С. 60; Антонов-Овсеенко В. Зазнач. праця. –

Т. 4. – С. 287). На нашу думку, саме звіт В. Зелінського дає змогу встановити справжню кількість зброї та спорядження, які румунська влада захопила у квітні 1919 р.

173 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 56 зв.; Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 143, 144, 149.

174 CAW. – I. 380. 2. 93. – Кедровський В. 1919 рік. – Арк. 15.

175 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 144.

176 Там само. – Спр. 25. – Арк. 345, 345 зв.

177 Там само. – Арк. 402.

178 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 2 зв.

179 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 554, 581, 581 зв.

180 CAW. – I. 380. 2. 93. – Кедровський В. 1919 рік. – Арк. 16. Розповідаючи у своїх спогадах про Ю. Липницького, В. Кедровський сплутав його з Д. Антончуком, який ніколи не був ані членом вапнярського ревкому, ані помічником головного державного інспектора армії УНР.

181 Кедровський В. Зазнач. праця. – Арк. 16; Лист В. Кедровського до редакції//За Державність. – 1939. – Зб. 9. – С. 244, 245.

182 Середа М. Отаманщина: Отаман Волох. – С. 14.

183 Кедровський В. Зазнач. праця. – Арк. 16.

184 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 21.

185 Кедровський В. Зазнач. праця. – Арк. 16.

186 ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 22; Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 80.

187 Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 12.

188 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 10, 11, 65 зв.

189 Див.: Тютюнник Ю. Революційна стихія: Зимовий похід 1919 – 20 рр. – Львів, 2004. – С. 81 – 87.

190 Мелешко Ф. Зазнач. праця. – Ч. 6 (49). – С. 13; 1971. – Ч. 1 (51). – С. 25, 26; Наливайко В. Зазнач. праця. – С. 116.

191 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія: Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С. 217, 218.

192 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 85 зв.

193 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 322. – Арк. 2 зв.; Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 110; Наказ військам Дієвої армії Української Народної Республіки ч. 375 від 13 серпня 1919 р.//CAW. – I. 380. 1. 22.

194 Середа М. Отаманщина: Отаман Божко. – С. 12.

195 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 109 зв.; Наказ військам Дієвої армії Української Народної Республіки ч. 362 від 11 серпня 1919 р. //CAW. – I. 380. 1. 22.

196 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 428; Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 6 зв., 7.

197 Капустянський М. Бій під Чорним Островим//Героїчний бій під Чорним Островом. – С. 62 – 67.

198 Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. – Кн. 1 (ч. I й II). – С. 48.

199 ЦДАВО України. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2, 3.

200 Євтимович В. До "Споминів розвідчого старшини 1919 – 1923 рр. на Великій Україні" І. Вислоцького//Літопис Червоної калини. – 1937. – Ч.9. – С.13; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83; Ковальчук М. "Справа запорожців"//Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч. 2 (11). – С. 30 – 82.